

החוקרים אינה מבוססת כלל ועיקר על מסורת עתיקת יומין¹⁶⁹ — המזהה את רבינא תלמיד רבא עם רבינא חברו של רב אשי — מה לנו להניח כך? המסקנה היא, שלפנינו שני אמוראים בשם 'רבינא': האחד תלמיד רבא, והשני חברו של רב אשי. אנו מציעים אפוא, שרבינא תלמיד רבא, שהיה מורה הוראה כבר זמני רבא, נפטר לכל המאוחר בשלהי הדור החמישי לאמוראי בכל, בשנת 370 לס' לערך. לשאלת מועד פטירתו של רבינא האחר, חברו של רב אשי, הקדשנו את הפרק הבא.

טבלה מסכמת

השיטה המקובלת במחקר	מית רבינא, תלמיד רבא	מית רבא (לערך)	מית רבינא, תלמיד רבא
	422	378	422
	424/7	352	424/7
	מית רב אשי	מית רבא	מית רב אשי
ההצעה החלופית			

מתוך רבינא וחכמי דורו - אבינועם כין
 עיונים בספר הלכות על אמוראים אחרונים בבבל

נספח א

מסימני הכפיפות של חכם א לחכם ב

את היחסים ההיררכיים בין חכמים — וביניהם: כפיפותו של אמורא א לאמורא ב — אפשר לזהות בתלמוד על-פי סימני היכר מיוחדים. סימנים אלו טרם קובצו או נבדקו במחקר באופן שיטתי, אך רובם הגדול ידוע היה לפרשני התלמוד, לפוסקים ולבעלי הכללים, והם עשו בהם שימוש על כל צעד ושעל, כשנזקקו לכך. ראה, למשל: סדר הדורות, לר"י היילפרין, מהד' משכיל לאיתן, מבוא, עמ' 8-16, בדונו ביחסי תלמיד ורבו (וצריך להיזהר שם מגירסאות משובשות); יד מלאכי, לאורך דיונו, בעניין אחר, בסימנים תרסג-תרסד. ראה גם: קלמין, במאמרו שצוין בפרק חמישי, הע' 139; אברמסון, פרקים, עמ' 61 ואלף. יודגש שאנו עוסקים כאן בסימני היכר של הכפיפות אך לא בגורמים להיות חכם אחד כפוף לעמיתו. הגורם המכריע, לדעתנו, הוא גילו של החכם, היינו שלא מצאנו שאמורא ינהג ככפוף למי שצעיר ממנו בגילו. ראה פרק חמישי, הע' 139.

חיבורנו זה, המבקש לקבוע את הכרונולוגיה של האמוראים האחרונים, טבעי שיהא מבוסס על כללים ביחס ההיררכי שבין החכמים. אכן, במטרה לקדם את המחקר בשאלה זו, התבססנו גם על כללים נוספים, שעלו מתוך סקירות שערכנו במונחים ובתופעות בתלמוד (ראה במבוא לחיבור, ליד הע' 10). כיוון שכללי הכפיפות וההיררכיה בין חכמים, הבאים לידי ביטוי גם במינוח התלמודי, מפורזים לאורך העבודה כולה, ראינו ללקט כאן את עיקרי הכללים בנושא.

169 עיין בשיטות השונות על 'תרי רבינא', לעיל הע' 7.

(כתובות כג.)

כלל גדול למדנו מדברי רש"י לשבועות יז ע"א, שכתב:

בעא מיניה אביי מרבה — בר נחמני, שהיה רבו. וכל היכא דאיכא "בעא מיניה [אביי]" — רבה הוא ולא רבא.

עירנותו המובהקת של רש"י ברזי היחסים ההיררכיים בין האמוראים בבבלי, הביאה אותו להסיק, כי לא ייתכן שאביי — הנראה בתלמוד קשיש מעמיתו רבא — יפנה אליו בבעיה הלכתית, ועל סמך זאת קבע את הגירסה בסוגייתנו (לאחרים שציינו לכלל זה, ראה למצוין בפרק שני, סוף הע' 73). ואמנם, בדומה לכך מצאנו בנוגע לעמיתים ידועים אחרים, שלוש פעמים: 'בעא מיניה שמואל (נפטר: 254 לס') מרב (נפטר: 247)' (ברכות נג ע"ב; כתובות כב ע"א; ב"מ טו ע"ב), ורב משיב כבעל סמכות, ושמואל נראה כמקבל דעתו. לעומת זאת, לא מצאנו היפוך הדברים.

אכן, מסתבר שביסוד מערכת היחסים בין חכמים היה הגיל הגורם הדומיננטי, אף יותר מהחכמה, המעמד או התפקיד (ראה מאמרנו, פרק חמישי, הע' 139). על הפיסקה 'לא הוה בהו חד דהוה מופלג מחבריה לברוכי להו' (ברכות מה ע"ב. ראה: פרק רביעי, ליד הע' 57), כתב רש"י: 'מופלג בחכמה ובזקנה מן השנים' (עוד על כישורים אלו, ראה מש"כ בתיוה, עמ' 39-40, ושם הע' 39. ראה גם להלן נספח ב). ובכלל, היחסים ההיררכיים היו, כידוע, מקובלים במזרח הקדמון, ובתקופה המקבילה לאמוראים. משמעות הדברים לענייננו היא, שרשאים אנו להתייחס אל כל חכם הכפוף לעמיתו כאל מי שהיה צעיר ממנו בגילו.

לצד הכלל שטבע רש"י על 'בעא מיניה', עומדת הסטטיסטיקה התלמודית, שכוחה בכמות העצומה של המקרים המאשרים את דבריו. לעתים נמצא מקורות שלכאורה אינם עולים בקנה אחד עם הכלל של רש"י, כגון: ביחסי רב הונא ורבה מצאנו: 'א"ל רב חסדא לרבה: פוק עיין בה, דלאורתא בעי מינך רב הונא. נפק דק ואשכח, דתנן... (ב"מ יח רע"ב, וש"נ). הייתכן, לפי האמור לעיל, שרב הונא יפנה בבעיה אל רבה, שהיה תלמידו? (ראה: עירובין מ ע"א-ע"ב; מנחות לו ע"א). נראה שהתשובה היא שלילית. כמעט ודאי הוא שפירושו: 'הכן עצמך לבחינה שיערוך לך רב הונא, רבך, בנושא זה' (והשווה: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 307), כדרך שמצאנו את הצעתו של ריש לקיש לר' יוחנן, בב"ק קז ע"א: 'ארי (=רב כהנא) עלה מבבל, (והמלצתו): לעיין מר במתיבתא דלמחר!'. ואמנם, תופעת 'בדיק לך רב פלוני — היינו, הרב את תלמידיו — שכיתה בתלמוד (ראה פרק שמיני, הע' 69). ועיין בב"ק כ ע"א-ע"ב, שם נוצר הרושם כאילו רב חסדא שאל בהלכה ('הדר בחצר חברי') את חתנו, הצעיר ממנו, רמי בר חמא, שהשיב לו ממשנה. ואולם העיון מורה, כי הדברים אינם מוצגים בסוגיה כשאלה, אלא בניסוח דלהלן: 'אמר ליה רב חסדא לרמי בר חמא (כהערת ביקורת?): 'לא הוית גבן באורתא בתחומא, דאיבעיא לך מילי מעלייתא' (ושמא את תגובתו התמוהה של רב"ח: 'לכי תשמש לי, יש לראות כפעולת תגמול על מה שנתפס כיוהרה מצד רב חסדא, בשאלתו המפורסמת לרב הונא בב"מ לג ע"א: 'תלמיד וצריך לו רבו — מאי, ובתגובת רב הונא שם. ראה על כך לעיל הע' 29). עיין עוד בתוס' לחולין יג ע"א ד"ה 'בעא מיניה שמואל מרב הונא', ועל כך: היימאן, תולדות, עמ' 337; צורי, תולדות דרכי הלימוד, עמ' 16. עוד נציין, שהשאלה 'אם דרך הרב לשאול שאלה מתלמידו' העסיקה את בעלי הכללים, אך לא נמצאה לכך שום ראיה. עיין: שדי חמד, קונטרס הכללים לח"ח מדיני, מערכת הרי"ש, כלל נט, ניו-יורק, 1959, כרך ג, עמ' 1317. וראה עוד להלן סעיף (ד), שראוי להבחין בין סוגי השאלות.

רבים מסימני הכפיפות של חכם אחד לחכם שני נמצאים במערכת היחסים שבין רבינא ורב אשי, וכדאי להתמקד בהם, הן מפאת היותם נדבך חשוב בחיבור זה, ובתקופה הנידונה בו, והן משום שהם מייצגים את כלל היחסים ההיררכיים בין האמוראים בתלמוד. לאחר מכן נציין לסימני כפיפות

נוספים, אך נתרכו באלו שבאו לידי ביטוי בחיבורנו. נקדים להדגיש, שיחסים היררכיים אלו הם קבועים ואינם מתחלפים (ראה פרק חמישי, הע' 139 ועל ידה, וכן מש"כ בפרק שמיני, ליד הערות 71-79), ולפיכך רבה חשיבותם ככלי להשגת מטרתנו.

המקרים שבהם שאל אמורא א את אמורא ב, מופיעים בתלמוד אף בניסוחים אחרים כגון:

- (1) 'א"ל רבינא לרב אשי...' (107 פעמים), והקשה לו או שאל אותו (אף על דעות אחרים שם, לפני כן בסוגיה). וכן הקשה עליו בלשון: 'איתיביה רבינא לרב אשי'.
 - רבינא היה אמנם תלמידו של רב אשי, אך גם חברו (ראה פרק שני, ליד הע' 65). האם אך מקרה הוא שלא מצאנו היפוכם של דברים, דהיינו שרב אשי פנה בשאלה אל רבינא או אותיב ליה? (ראה פרק שני, הע' 73). אכן, כפיפותו של רבינא לרב אשי באה לידי ביטוי בתופעות רבות אחרות, שהן נכונות לגבי כלל מערכת היחסים בין האמוראים, כבדוגמאות דלהלן:
 - (2) רבינא 'אתא לקמיה דרב אשי' להתדיין לפניו, או לשואלו הלכה למעשה (פרק שני, הע' 62).
 - (3) 'רבינא יתיב קמיה דרב אשי' (פרק שני, הע' 63, ומש"כ בפרק חמישי, הע' 10).
 - (4) רבינא קיבל על עצמו לבצע תפקידים שהטיל עליו רב אשי (ראה פרק שני, הע' 67, וכן פרק רביעי, הע' 127).
 - (5) רב אשי נזף ברבינא, על שנטל לעצמו סמכות לא לו (פרק רביעי, ליד הע' 128).
 - (6) רבינא דיווח על פסיקותיו של רב אשי כעל בעל סמכות בהלכה: '...מהו? ... אמר רבינא: מהדורא קמא אמר לן... מהדורא בתרא אמר לן...' (פרק שלישי, ליד הע' 61. וכן ראה מש"כ בפרק רביעי, ליד הע' 93 ואילך). דיווחים דומים רגילים בלשון: 'חזינא ליה לרב פלוני', שהוא הרב או המבוגר (ראה פרק חמישי, ליד הערות 28-32).
 - (7) הוא מצטט את רב אשי בלשון 'אמר לן' (לעיל), שהיא לשון צעיר או תלמיד המביא מסורת מן הקשיש ממנו או מרבו (ראה פרק שני, ליד הע' 88 ואילך).
 - (8) רב אשי בוחן את רבינא (ראה פרק שני, ליד הע' 157 ואילך), כפי שנהגו חכמים לבחון את תלמידיהם (ראה 'בדיק לן', לעיל).
 - (9) שמו של רב אשי, או המסופר עליו, הוקדמו לאלו של רבינא (ראה פרק שלישי, הע' 56 ועל ידה, ופרק שני, הע' 73).
- מסימני היחסים ההיררכיים הנוספים:
- (1) התלמיד (או הצעיר) מצטט הלכה בשם רבו (או הקשיש ממנו). לכך לשונות שונים, כגון (ראה פרק שלישי, הע' 64):
 - א. 'אמר רב פלוני (הצעיר) אמר רב אלמוני'.
 - ב. 'אמר רב פלוני (או: יתיב וקאמר) משמיה/משום רב אלמוני'.
 - ג. 'אמר רב פלוני: הכי אמר רב אלמוני'.
 - (2) 'אמר רב פלוני: הלבוא...', ואם פוסק כאמורא, קדם לו האמורא מבחינה כרונולוגית (ראה פרק רביעי, הע' 81).
 - (3) הצעיר מביא ראיה לדעתו של המבוגר (ראה פרק שמיני, ליד הע' 71 ואילך. וראה בעלי הכללים בעניין זה, לעיל נספח זה).
 - (4) הצעיר 'עבד עובדא' כדעת המבוגר (פרק רביעי, ליד הע' 130).
 - (5) 'סבר רב פלוני למימר... א"ל רב אלמוני'. כמעט תמיד לא היה המתקן קשיש ממי שאת סברתו הוא תיקן (ראה להבחנות בעניין זה בפרק שלישי, ליד הע' 86 ואילך, ובפרק שמיני, הע' 69 ועל ידה).

- (6) 'רב פלוני (הצעיר) הוה קאזיל אבתריה דרב אלמוני' (המבוגר). ראה פרק שמיני, ליד הע' 55).
- (7) רב פלוני (הצעיר) הוה קאי קמיה (או בתריה) דרב אלמוני (המבוגר). ראה פרק שני, הע' 65).
- (8) 'אמר רב פלוני (התלמיד): כי הוינן בי רב אלמוני (הרב), אמר/איבעיא לן...' (פרק חמישי, הע' 38, ועל ידה).
- (9) 'רב פלוני (הצעיר) איקלע לקמיה דרב אלמוני', ונהג שם ככפוף לו (ראה פרק חמישי, הע' 36 ועל ידה). אבל אם 'איקלע לבי רב פלוני', הנקלע לא היה דווקא צעיר מן המארח (שם, הע' 34).
- (10) 'קרי עליה רב פלוני' — אם הפסוק שקרא על החכם היה לגנותו, מי שקרא את הפסוק היה המבוגר שבהם (פרק רביעי, ליד הע' 130 ואילך, ומש"כ שם להבחנות בעניין).
- (11) 'כפייה רב פלוני (המבוגר) לרב אלמוני' (הצעיר). ראה נספח ב לפרק ראשון, ליד הע' 22 ואילך, ומש"כ בפרק שמיני, ליד הע' 65).
- (12) המגיב על קושיית חכם בביטוי 'אי תניא תניא', היה קשיש ממנו (ראה לפירוש הביטוי ולמשמעותו הכרונולוגית, בנספח ב לפרק ראשון: רבה תוספאה).
- (13) 'אזל רב פלוני (הכפוף) אמרה לשמענתא דרב אלמוני', בר הסמכא (ראה פרק חמישי, הע' 135 ועל ידה).
- (14) עם זאת נציין, שפנייה של חכם אל עמיתו, תוך נקיטת התואר 'מר', אין בה סימן הכרחי של יחס היררכי מסוים ביניהם (ראה פרק שמיני, הע' 34).
- (15) אפילו התואר 'רבי', של חכם כלפי עמיתו, אינו ראיה שהיה רבו, אלא יכול לשקף רצון של מתן כבוד (שם, סוף הע' 34).

להגדרה של 'כפוף' יש דרגות שונות, ואין ספק שאפילו נתון סובייקטיבי, כמו אופיו של החכם הכפוף, מילא כאן תפקיד (כגון: מר בר רב אשי — ראה תיזה, עמ' 9-27; או רב נחמן, הידוע בתקיפותו — כתוצאה מאופיו הדומיננטי, ממומחיותו בדיני ממונות, או מקרבתו לראש הגולה). שאלת הסיווג של ה'כפיפות' דורשת בדיקה מקיפה, כגון: תלמיד מובהק, שכמעט כל תורתו מרב אחד (רב הונא, מרב); תלמיד מובהק של כמה חכמים (רב יהודה — של רב ושמואל; רבא — של רב נחמן, של רבה ושל רב יוסף. ואין למנות בסיווג זה, למשל, את רבו, רב סחורה); תלמיד מובהק, שהיה צעיר מרבו באופן משמעותי, דבר שהשפיע על מידת כפיפותו (רבא — מרב נחמן; רב הונא — מרב. על פער מועדי הפטירה בין הרב לבין תלמידו, ראה מש"כ בפרק שני, אחר הע' 35 ואילך); תלמיד מבוגר (רב יימר, אצל רב אשי); תלמיד מבוגר, בעל מעמד, כגון ראש ישיבה אחרת (רב אחא בריה דרבא ורב גביהה מבי כתיל, במקביל לכפיפותם לרב אשי. ראה פרק חמישי, ליד הערות 134-135); תלמיד שקיבל גם מעמד של חבר (רבינא, אצל רב אשי, וכן בציטוט דלעיל ליד הע' 136); עמית, הצעיר מחברו (כגון צמדי החכמים הידועים כבני פלוגתא. ואולי אף כאן היתה משמעות לפער הגילים). על הימנעות האמוראים ממצב שיחייב אותם להיות כפופים לאחרים, ראה: כתובות קג ע"ב (ר' אפס ור' חנינא), ובאיגרת רש"י, עמ' 78-79 (רב ושמואל). על השאלה אם חכם הכפוף לחברו עסק בהוראה בשעה שחברו עדיין בין החיים, ראה פרק חמישי, הע' 139.

נציין, שקני המידה להבחנה בין שני חברים, לבין חכם והכפוף לו (והצעיר ממנו), אינם חדים, והם ראויים לבחינה (ראה, למשל, האמור בפרק שמיני, הע' 20). ואולם, ברור הוא שיש מקרים שקשה לערער על כך, שהם מבטאים יחס היררכי בין בני השיח, כגון בדוגמאות שרשמנו לעיל, לפי מונחים, ביטויים ותופעות. נציין כאן לכמה יסודות נוספים, המבליטים את היחס שבין בעל הסמכות לבין בן שיחו הכפוף לו: